

Εισαγωγή

Σκοπός του παρόντος συγγράμματος είναι να συμβάλει στην κατανόηση του φαινομένου της μετανάστευσης υψηλής ειδίκευσης (εφεξής ΜΥΕ) στον σύγχρονο κόσμο, δίνοντας έμφαση στον ευρωπαϊκό χώρο και στην Ελλάδα.¹ Ειδικότερα, αποσκοπεί να αποτυπώσει σε ένα συνεκτικό πλαίσιο τα γνωστά μέχρι σήμερα δεδομένα για τη ΜΥΕ, την ιστορική της προέλευση, τις αιτίες που τη δημιουργούν, τις συνέπειες στις χώρες υποδοχής και στις χώρες προέλευσης, καθώς και τις πολιτικές που αναπτύσσονται για τη διαχείρισή της. Η ανάλυση που ακολουθεί φιλοδοξεί, όχι μόνο να αναδείξει τις ευκαιρίες και τις προκλήσεις της ολοένα και διευρυνόμενης αυτής μεταναστευτικής κίνησης, αλλά και να παράσχει ένα πλαίσιο ανάλυσης της ΜΥΕ από την Ελλάδα, η οποία, ειδικά μετά τη δριμεία οικονομική ύφεση που ενέσκηψε από τα τέλη του 2008, εξελίχθηκε ραγδαία, με πολλαπλές, αρνητικές συνέπειες για τη χώρα μας.

Στο παρόν βιβλίο τονίζεται, επίσης, η πολυπλοκότητα και η πολυσημία της διατύπωσης «διαρροή επιστημονικού δυναμικού», αφού, ακόμη και η απόπειρα ορισμού του φαινομένου, συνιστά ένα αρκετά σύνθετο ζήτημα: η παγκοσμιοποί-

---

1. Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τους φίλους Μανώλη Πρατσινάκη και Πάνο Χατζηπροκοπίου, που διάβασαν μια πρώτη εκδοχή του βιβλίου και έκαναν καίριες επισημάνσεις. Τα σχόλιά τους μας βοήθησαν να βελτιώσουμε σημαντικά την τελική εκδοχή της μελέτης. Προφανώς τα όποια λάθη ή παραλείψεις βαραίνουν εμάς τους ίδιους. Επίσης, θέλουμε να ευχαριστήσουμε θερμά τη φιλόλογο Ιωάννα Βετοπούλου για τη γλωσσική επιμέλεια του κειμένου.

ηση ασκεί θεμελιώδη επίδραση στη διεθνή ΜΥΕ, καθώς οι καλύτερα εκπαιδευμένοι τείνουν να σκέφτονται πια με μια παγκόσμια οπτική, που τους βοηθάει να κινούνται μέσα σε μια παγκόσμια κοινότητα. Από τη μία πλευρά, η ανάπτυξη δικτύων ομοεθνών ΜΥΕ (διασπορά) σε διάφορες χώρες του κόσμου έχει ως αποτέλεσμα τα εθνικά σύνορα να μην προσδιορίζουν πλέον το μέγεθος του ανθρώπινου κεφαλαίου μιας χώρας (Gamlen, 2005). Από την άλλη, η παγκοσμιοποίηση και η «συρρίκνωση του χώρου» έχουν οδηγήσει σε μορφές εργασιακών σχέσεων που δίνουν τη δυνατότητα στον απασχολούμενο, ο οποίος δεν αποτελεί μέρος μιας διασποράς, να βρίσκεται σε διαφορετικό τόπο (νομό/περιφέρεια/χώρα/ήπειρο) από τον εργοδότη του. Έτσι, ορισμένοι παραμένουν στη χώρα τους, ενώ εργάζονται για επιχειρήσεις που βρίσκονται σε άλλη χώρα. Αυτό σημαίνει ότι, στην πράξη, αποτελούν brain drain χωρίς, όμως, να έχουν μεταναστεύσει.

Ένα σχετικό παράδειγμα, το οποίο έχει καταγραφεί μόλις πρόσφατα στη διεθνή βιβλιογραφία (π.χ. Graham και Anwar, 2019), αποτελούν οι πλατφόρμες ψηφιακής πρόσληψης εργαζομένων (ή online outsourcing platforms, π.χ., Freelancer, Upwork, Arpen, Fiverr και Peopleperhour) που λειτουργούν ως διαμεσολαβητές, σε διεθνές επίπεδο, μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων. Λειτουργούν, ειδικότερα, ως μεσάζοντες ανάμεσα στη ζήτηση και στην ανάθεση εργασίας. Η εργασία αυτή αφορά μια σειρά έργων, αναμεσά τους και κάποιων αρκετά περίπλοκων, τα οποία, μέσω της πλατφόρμας, επιμερίζονται σε μικρότερα έργα και ανατίθενται στους ενδιαφερόμενους. Από τη σκοπιά που μας απασχολεί εδώ, η νέα αυτή μορφή ανάθεσης εργασίας οδηγεί σε μια νέου τύπου «διαρροή εγκεφάλων», που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε *διαρροή εγκεφάλων εν τοις πράγμασι* (de facto brain drainers).²

---

2. Πρόκειται για διαρροή εγκεφάλων υπό την έννοια ότι εργαζόμενοι

Με δεδομένα τα παραπάνω, στο παρόν βιβλίο ως ΜΥΕ ορίζεται κάθε μετακίνηση εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού μεταξύ χωρών με σκοπό την απασχόλησή του σε θέσεις υψηλής ειδίκευσης.³ Ο ειδικότερος και ιδιαίτερα διαδεδομένος όρος *brain drain* (διαρροή εγκεφάλων) αφορά μια υποκατηγορία ΜΥΕ. Αυτή αναφέρεται στη διεθνή μετακίνηση υψηλά εκπαιδευμένου προσωπικού και, ειδικότερα, στη φυγή (κυρίως νέων) επιστημόνων, η οποία, όμως, συντελείται από τις λιγότερο αναπτυγμένες προς τις αναπτυγμένες χώρες, οι οποίες, κατά τεκμήριο, προσφέρουν ελκυστικές συνθήκες εργασίας. Επιπρόσθετα, ο όρος *brain drain* αναφέρεται σε μια μετακίνηση τα οφέλη της οποίας κατανέμονται ετεροβαρώς μεταξύ αναπτυγμένων και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, με τις πρώτες να είναι οι «κερδισμένες του παιχνιδιού».

Η ΜΥΕ θα εμφανιστεί στη βιβλιογραφία ως διαρροή εγκεφάλων (*brain drain*). Ο όρος *brain drain* χρησιμοποιείται για πρώτη φορά σε έκθεση της Royal Society of London το 1963, για να περιγράψει τη μετανάστευση Βρετανών επιστημόνων προς τις ΗΠΑ και τον Καναδά κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60 (Watanabe, 1969). Έκτοτε, το εν λόγω φαινόμενο θα αποτελέσει δημοφιλές θέμα έρευνας και ανάλυσης από

υψηλής ειδίκευσης προσφέρουν την εργασία τους σε ξένες χώρες, ενόσω, όμως, αυτοί διαμένουν στην πατρίδα τους. Από την άλλη, διαφοροποιείται από την παραδοσιακή διαρροή εγκεφάλων, καθώς, παραμένοντας στη χώρα τους, δαπανούν και αποταμιεύουν εκεί, ενώ, λόγω της φυσικής τους παρουσίας, ενδέχεται να είναι περισσότερο διατεθειμένοι να αξιοποιήσουν το υψηλό γνωστικό τους κεφάλαιο και για την εγχώρια αγορά εργασίας μέσω, π.χ., συνεργειών, αναθέσεων εργασίας και ερευνητικών συμπράξεων.

3. Επίσης, ως ΜΥΕ ορίζεται το πρόσωπο εκείνο που γεννήθηκε σε άλλη χώρα από αυτήν στην οποία κατοικεί, είναι 25 ετών ή περισσότερο και είναι κάτοχος ακαδημαϊκού ή επαγγελματικού πτυχίου που αποκτήθηκε μετά την αποφοίτηση από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Docquier και Marfouk, 2006).

διαφορετικές οπτικές, συμπεριλαμβανομένων των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών διαστάσεών του, ενώ θα καθιερωθεί ως αναδυόμενο μοντέλο της διεθνούς μετανάστευσης, απότοκο και κύρια πτυχή της παγκοσμιοποίησης.

Οι Docquier και Rapoport (2012) διακρίνουν τρεις ιστορικές φάσεις μελέτης του φαινομένου από οικονομική σκοπιά: Κατά την πρώτη, που ξεκινά στα τέλη της δεκαετίας του '60 και στο πλαίσιο οικονομικών αναλύσεων για την οικονομική ευημερία, οι μελέτες υπογραμμίζουν τις ουδέτερες επιπτώσεις του φαινομένου στις χώρες προέλευσης και τονίζουν τα οφέλη της ελεύθερης μετακίνησης ανθρώπων για την παγκόσμια οικονομία. Τα οφέλη αυτά προκύπτουν από το γεγονός ότι οι ΜΥΕ αφήνουν προς αξιοποίηση ένα μέρος των περιουσιακών τους στοιχείων στις χώρες προέλευσης και αποστέλλουν εμβάσματα που αντισταθμίζουν, ως έναν βαθμό, τις οικονομικές απώλειες της φυγής τους. Παράλληλα, συνεισφέρουν στη διάχυση της γνώσης, η οποία αποτελεί ένα διεθνές δημόσιο αγαθό.

Οι μελέτες της δεύτερης φάσης (δεκαετία του '70), με προεξάρχον το έργο του J. Bhagwati, διερευνούν τις συνέπειες της ΜΥΕ στο πλαίσιο οικονομικών υποδειγμάτων για την ανάπτυξη. Επικρατούσα θέση είναι ότι οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες αποτελούν τους ηττημένους ενός παιγνίου μηδενικού αθροίσματος που «βλέπει» τους ΜΥΕ να μεταγκαθίστανται από τις χώρες χαμηλού στις χώρες υψηλού εισοδήματος. Η ΜΥΕ θεωρήθηκε συντελεστής αύξησης της ανισότητας σε διεθνές επίπεδο, ο οποίος ευνοεί δυσανάλογα τις πλούσιες χώρες, καθώς και αιτία, αλλά και συνέπεια, της υπανάπτυξης των φτωχών χωρών (Bhagwati και Hamada, 1976· Docquier και Rapoport, 2012· Freitas κ.ά., 2012).

Η pesimistica αυτή οπτική για τη ΜΥΕ θα μεταστραφεί κατά την τρίτη φάση των σχετικών μελετών, που κάνουν την εμφάνισή τους τη δεκαετία του '90. Βασική θεωρητική

τους συμβολή αποτελεί ότι, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, η ΜΥΕ μπορεί να ωφελήσει τις χώρες προέλευσης: Η αξιοποίηση, λόγου χάρη, των εμβασμάτων, η «κυκλική» μετανάστευση ή μια ανθούσα διασπορά δύνανται να συμβάλουν θετικά στην ανάπτυξη των χωρών προέλευσης (Docquier και Rapoport, 2012· Freitas κ.ά., 2012).

Η θετικότερη πρόσληψη του φαινομένου της ΜΥΕ θα συνοδευτεί και από την εισαγωγή νέας ορολογίας: το *brain gain*, δηλαδή τα οφέλη που μπορεί να προσποριστεί μια χώρα προέλευσης από τη μόνιμη εγκατάσταση ΜΥΕ, το *brain regain*, δηλαδή η επανάκτηση από μια χώρα προέλευσης του ίδιου επιπέδου υψηλών δεξιοτήτων που χάθηκαν λόγω της ΜΥΕ, και το *brain circulation*, η συνεχής και ταυτόχρονη προσέλκυση/απώλεια ΜΥΕ σε/από μια χώρα (Cavallini κ.ά., 2018). Ωστόσο, η αισιόδοξη αυτή ανάγνωση της ΜΥΕ θα δεχτεί κριτική από νεότερες μελέτες που τονίζουν τις αρνητικές επιπτώσεις της στις χώρες προέλευσης: η «αντίστροφη μεταφορά τεχνολογίας»,⁴ οι απώλειες με όρους ΑΕΠ, η μακροπρόθεσμη μείωση της παραγωγικότητας, οι δημοσιονομικές εξωτερικότητες (π.χ. η βαριά φορολόγηση του ντόπιου, υψηλής ειδίκευσης δυναμικού που δεν μεταναστεύει), η επιδείνωση τομέων όπως η εκπαίδευση, η έρευνα και τεχνολογία και η υγεία αποδίδονται συχνά στη ΜΥΕ (Logan, 2009· Freitas κ.ά., 2012).

Τη σύγχρονη φυσιογνωμία του φαινομένου έχει επηρεάσει καθοριστικά η ανάδυση της κοινωνίας της γνώσης και της πληροφορίας. Περιοχές που στρέφονται στην οικονομία της γνώσης χαρακτηρίζονται, συνήθως, από υψηλού επιπέ-

---

4. Inverted technology transfer: ο όρος αποτυπώνει τη διαδικασία κατά την οποία οι δεξιότητες ενός ΜΥΕ γίνονται μέρος μιας αντίστροφης ροής τεχνολογίας από τις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές στις πιο αναπτυγμένες (Logan, 2009· βλ. και εδώ, κεφ. 2).

δου τεχνολογικές και εκπαιδευτικές υπηρεσίες, καθώς και στενή διασύνδεση μεταξύ πανεπιστημίων και επιχειρήσεων. Συγχρόνως, παρέχουν ένα υψηλό βιοτικό επίπεδο (ικανοποιητικούς υλικούς όρους διαβίωσης, ασφάλεια, πολιτισμικά αγαθά, δημοκρατικές ελευθερίες, ανεκτικότητα στο διαφορετικό) και ελκυστικές συνθήκες εργασίας. Τα παραπάνω αποτελούν ισχυρούς παράγοντες έλξης για τους ΜΥΕ (Cavallini κ.ά., 2018· Burmann κ.ά., 2018).

Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι, από τη σκοπιά αυτή, ολοένα και μεγαλύτερο μέρος της διεθνούς μετανάστευσης προς τις αναπτυσσόμενες χώρες σε επίπεδο ΟΟΣΑ και ΕΕ αποτελείται από ΜΥΕ (OECD, 2013· EC, 2018· IOM, 2020). Εντός της ΕΕ των 28, οι ΜΥΕ προτιμούν συνήθως να εγκαθίστανται στις βόρειες χώρες (Σουηδία, Ιρλανδία, Δανία, Ηνωμένο Βασίλειο, Γερμανία), ενώ οι κυριότερες χώρες προέλευσής τους είναι η Πορτογαλία, η Ελλάδα, η Ισπανία, η νοτιοανατολική Γαλλία, η Κύπρος, οι χώρες της Βαλτικής και χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (Cavallini κ.ά., 2018· OECD, 2019). Υπό το πρίσμα αυτό, το σχήμα της μετανάστευσης Νότου-Βορρά επανέρχεται στο προσκήνιο της ιστορίας (King, 2015).

Την τάση αυτή διεθνούς μετακίνησης των ΜΥΕ ακολουθεί και η διεθνής μετακίνηση φοιτητών: η διεθνοποίηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης τις τελευταίες δεκαετίες έχει πυροδοτήσει αύξηση της κίνησης αυτών που μεταναστεύουν για να σπουδάσουν σε άλλη χώρα. Το 2016, ο αριθμός των διεθνών φοιτητών που εισήλθαν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση στις χώρες του ΟΟΣΑ παρουσίασε ετήσια αύξηση κατά 7%, από 3,3 σε πάνω από 3,5 εκατομμύρια. Την ίδια χρονιά, οι διεθνείς φοιτητές αντιπροσώπευαν, κατά μέσο όρο, το 9% του συνόλου των φοιτητών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, το 15% αυτών που εισήλθαν σε προγράμματα μεταπτυχιακών σπουδών και το 24% αυτών που εγγράφηκαν σε προγράμματα διδακτορικών σπουδών. Το

2017 χορηγήθηκαν περίπου 1.450.000 βίζες σε φοιτητές τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (OECD, 2019). Σημαντικό μέρος των διεθνών φοιτητών παραμένουν για εργασία στις χώρες όπου σπούδασαν. Αυτό καθιστά, συχνά, τη ΜΥΕ μια διαδικασία δύο σταδίων: μετακίνηση για σπουδές που συχνά μετατρέπεται σε παραμονή για εργασία.

Στο πλαίσιο αυτό, ο ανταγωνισμός μεταξύ των αναπτυσσόμενων κυρίως χωρών για την προσέλκυση των «καλύτερων» μεταναστών ή/και διεθνών φοιτητών έχει ενταθεί, και η χάραξη πολυδιάστατων σχετικών πολιτικών βρίσκεται στο επίκεντρο της μεταναστευτικής τους πολιτικής. Στον ίδιο ανταγωνισμό εντάσσονται, σταδιακά, και χώρες χαμηλότερου εισοδήματος, προκειμένου να βελτιώσουν την ανταγωνιστική τους θέση στη διεθνή οικονομία (Docquier, 2014· Burmann κ.ά., 2018).

Παράλληλα, οι μεταναστευτικές κινήσεις, όπως και τα μεταναστευτικά σχέδια, γίνονται πιο σύνθετες, πιο προσωρινές και πιο ασταθείς, σε σχέση με τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, ενώ και οι συνέπειες του φαινομένου, σε μακροπρόθεσμο κυρίως ορίζοντα, δεν είναι εύκολα ορατές, ερμηνεύσιμες και προβλέψιμες. Ωστόσο, ακόμα και αν το ερμηνευτικό δίπολο ανάπτυξης-υπανάπτυξης, που επικράτησε κατά τη δεκαετία του '70, δεν είναι πλέον επαρκές για να εξηγήσει τη σύγχρονη ΜΥΕ, αυτό δεν σημαίνει ότι η διάχυση των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων του φαινομένου κατανέμεται ισότιμα μεταξύ χωρών προέλευσης και υποδοχής. Ορισμένα ερευνητικά πορίσματα, τα οποία θα αναλύσουμε εκτενέστερα στη συνέχεια, φαίνεται να είναι σταθερά επαληθεύσιμα.

Έτσι, παρατηρείται ότι η ΜΥΕ συντελείται κυρίως από τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες προς τις αναπτυγμένες. Ειδικότερα, η ΜΥΕ προέρχεται σε μεγάλο βαθμό από τη ζήτηση και επηρεάζεται κυρίως από παράγοντες έλξης,

σε αντίθεση με την ανειδίκευτη ή ημι-ειδικευμένη μετανάστευση, που προέρχεται σε μεγάλο βαθμό από την προσφορά και επηρεάζεται κυρίως από παράγοντες απώθησης (Khadria, 2014). Οι ελλείψεις των ευρωπαϊκών αγορών εργασίας σε ειδικευμένο προσωπικό, για παράδειγμα, αποτελούν κοινό τόπο στη διεθνή βιβλιογραφία. Οι δυσοίωνες δημογραφικές εξελίξεις, όπως η γήρανση του πληθυσμού, η στασιμότητα της οικονομικής ανάπτυξης, τα μη βιώσιμα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης, η έλλειψη εξειδικευμένου δυναμικού στους κλάδους της έρευνας και της τεχνολογίας, σε συνδυασμό με τον έντονο διεθνή ανταγωνισμό για εξειδικευμένη εργασία έχουν οδηγήσει σε αύξηση της ζήτησης για ΜΥΕ (EMN, 2008· Kahanec και Zimmermann, 2010).

Επιπροσθέτως, οι αναπτυγμένες χώρες προσελκύουν το «καλύτερο» δυναμικό ΜΥΕ, και αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους η κατανομή των οφελών του φαινομένου βαίνει υπέρ τους, ακόμη και αν, υπό προϋποθέσεις, οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες δύνανται να ωφεληθούν ποικιλοτρόπως από τη ΜΥΕ. Οι αναπτυγμένες χώρες διαθέτουν, επίσης, μεγαλύτερες δυνατότητες άσκησης πολιτικών προς όφελός τους έναντι των λιγότερο αναπτυγμένων. Γι' αυτό και οι πολιτικές προσέλκυσης ΜΥΕ είναι συνήθως αποτελεσματικότερες από τις πολιτικές συγκράτησης ή παλιννόστησής τους.

Παρ' όλα αυτά, σε μια περίοδο κατά την οποία η αναπτυξιακή δυναμική μετατοπίζεται τακτικά, αλλά συχνά ακανόνιστα στον χώρο, η ισχύς των παραπάνω συμπερασμάτων δεν μπορεί να καθολικευτεί, ενώ η διεθνής εμπειρία δείχνει ότι το φαινόμενο δύναται να συμβάλει στην αναπτυξιακή προοπτική και των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών.

Με αυτά ως δεδομένα, στο πρώτο κεφάλαιο παρατίθενται οι σύγχρονες θεωρίες που ερμηνεύουν τις αιτίες της οικονομικής μετανάστευσης, δηλαδή τους παράγοντες και

τις συνθήκες εκείνες που επιδρούν στη μεταναστευτική απόφαση και προσδιορίζουν την εκκίνηση και την αναπαραγωγή του μεταναστευτικού φαινομένου στον χώρο. Παράλληλα, εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο κάθε θεωρία αντιλαμβάνεται τη ΜΥΕ.

Στο δεύτερο κεφάλαιο διερευνώνται οι συνέπειες της ΜΥΕ στις χώρες προέλευσης και στις χώρες υποδοχής. Το βασικό επιχείρημα που αναδεικνύεται είναι ότι τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της ΜΥΕ δεν διαχέονται ισότιμα μεταξύ των χωρών προέλευσης και υποδοχής, με τις τελευταίες να αποτελούν τους «κερδισμένους του παιχνιδιού». Ωστόσο, η ΜΥΕ μπορεί, υπό προϋποθέσεις, να παράσχει σημαντικά οφέλη και για τις χώρες προέλευσης.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζονται οι πολιτικές που αφορούν τη ΜΥΕ με επίκεντρο τον ευρωπαϊκό χώρο. Επιχειρείται, ειδικότερα, μια κατηγοριοποίηση των πολιτικών αυτών με στόχο διττό: αφενός, να διαφανεί ο τρόπος τοποθέτησης, διαχείρισης και ρύθμισης του φαινομένου της ΜΥΕ στο πλαίσιο της σύγχρονης παγκοσμιοποιημένης οικονομίας. Αφετέρου, να ενισχυθεί ο προβληματισμός σχετικά με το ποιες πολιτικές παρεμβάσεις θα μπορούσαν να είναι αμοιβαία επωφελείς για τις χώρες προέλευσης, τους ΜΥΕ και τις χώρες υποδοχής.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζεται μια σύντομη ιστορική ανασκόπηση της μεταναστευτικής ιστορίας στη μεταπολεμική Ευρώπη. Ειδικότερα, σκιαγραφούνται όλοι εκείνοι οι κοινωνικοοικονομικοί μετασχηματισμοί που επηρέασαν διαχρονικά τον χαρακτήρα και τη φυσιογνωμία των μεταναστευτικών ρευμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο και συντέλεσαν στη ραγδαία αύξηση της ζήτησης ΜΥΕ από τις ευρωπαϊκές χώρες υποδοχής.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η ΜΥΕ από την Ελλάδα μέσα από έρευνα πεδίου, η οποία διενεργήθηκε σε

τρεις διαφορετικές χρονικές στιγμές στο πλαίσιο τριών διαφορετικών μελετών. Οι έρευνες αυτές φέρνουν στο φως μια σειρά δεδομένων για τη ΜΥΕ (κοινωνικοοικονομικό προφίλ των ΜΥΕ, αιτίες φυγής, μεταναστευτικό σχέδιο, προοπτικές και προϋποθέσεις παλιννόστησης, τρόποι διασύνδεσης με την Ελλάδα κ.ά.), τα οποία συμβάλλουν στη βαθύτερη κατανόηση του υπό εξέταση φαινομένου. Με βάση τα δεδομένα αυτά, προτείνονται πολιτικές για την αποτελεσματική του αντιμετώπιση.

Στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο συνοψίζονται τα συμπεράσματα του παρόντος βιβλίου και δίνεται έμφαση στις πολλαπλές δυνατότητες διαχείρισης του φαινομένου στη χώρα μας.

Κλείνοντας τις εισαγωγικές αυτές παρατηρήσεις, επισημαίνουμε ότι τη διεθνή τάση διεύρυνσης της ΜΥΕ επέτεινε, στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, και κυρίως στις χώρες του Νότου, η πρόσφατη οικονομική ύφεση που έπληξε σοβαρά και σε πολλαπλά επίπεδα τις αναπτυξιακές τους προοπτικές. Από τη σκοπιά αυτή, η κατανόηση και η διαχείριση του φαινομένου στις χώρες αυτές δεν συνίσταται, απλώς, στην αντιμετώπιση μιας συγκυριακής εκροής ποιοτικού μεταναστευτικού δυναμικού, που επιτάθηκε λόγω της καθοδικής φάσης του οικονομικού κύκλου, αλλά συνυφαίνεται με τις πιο δομικές προϋποθέσεις στις οποίες θα βασιστεί η μελλοντική αναπτυξιακή τους πορεία. Με άλλα λόγια, η μελλοντική πορεία των χωρών του ευρωπαϊκού Νότου προς την οικονομία της γνώσης, όπως και, ευρύτερα θα λέγαμε, των χωρών προέλευσης ΜΥΕ, θα εξαρτηθεί καθοριστικά από τη δυνατότητά τους να συγκρατήσουν την περαιτέρω φυγή ΜΥΕ, να προσελκύσουν πίσω κάποιους από αυτούς που έφυγαν, να αξιοποιήσουν τους αποδημήσαντες ΜΥΕ ενόσω αυτοί παραμένουν στο εξωτερικό και, τέλος, να προσελκύσουν ειδικευμένο δυναμικό από άλλες χώρες.